

UNIVERZITA JANA EVANGELISTY PURKYNĚ V ÚSTÍ NAD LABEM
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
Katedra bohemistiky

ČAS V JAZYCE A V LITERATUŘE
Sborník z mezinárodní konference

Ústí nad Labem
2005

Recenzovaly:

Doc. PhDr. Naděžda Kvítková, CSc.,

Doc. PhDr. Iva Málková, Ph.D.

Redakce

Prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc., prof. PhDr. Dobrava Moldanová, CSc.

PaedDr. Zora Millerová

Zpracování sazby: ing. Jitka Moldanová

© Univerzita J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, 2005

ISBN 80-7044-716-8

JAROMÍR KRŠKO

Čas v hydronymii

Tak ako slovo je kategóriou mnohých vedeckých disciplín, aj kategória času je prvkom mnohých špeciálnych i všeobecných vied. Každá vedná disciplína nazerá na čas rôzne – iný „rozmer“ času využíva filozofia (spoločenský čas), fyzika (atomický čas), biológia (fyziologický čas), psychológia (psychologický čas), iné je chápanie času v jazykovede, kde do popredia vystupuje gramatická kategória času ako abstrakcia časových následností slovesných dejov.

Podľa P. Žigu sú pre onomastiku a charakteristiku vlastného mena dôležité kvantitatívny a kvalitatívny aspekt času, ktoré majú špecifický vzťah k vlastnému menu (Žigo: 1994, 33). Kvantitatívny aspekt času je vyjadrený homogénnosťou a izotropnosťou; kvalitatívny aspekt je vyjadrený usporiadanosťou (linearitou), jednosmernosťou a nekonečnosťou.

Hydronymá (najmä názvy pre veľké, dôležité vodné toky) predstavujú z hľadiska času veľmi stabilný onymický systém. Najväčšie slovenské toky, napr. Váh bol zapísaný už za Tacita ako *Cusus*¹ (Varsik: 1989, 34), Hron zapísal Marcus Aurélius r. 173 n. l. V podobe *Granoua* (Varsik: 1989, 51). Tieto názvy (podobne aj Morava) sú predsvetovanského (kvádskeho, keltského, či rímskeho) pôvodu. Naši predkovia ich však prevzali do svojej slovnej zásoby a postupne ich prispôsobili zákonitosťam vývinu domáceho jazyka. Mladšími sú menšie vodné toky, v ktorých nachádzame slovanskú i slovenskú lexiku. Na základe doterajších výskumov slovenskej hydronymie môžeme teda konštatovať, že z diachrónnego hľadiska sa predsvetovanské hydronymá včlenili do domácej slovnej zásoby, postupne sa adaptovali a ďalej sa vyvíjali ako slovanské názvy, časť názvov slovenskej hydronymie je slovenského pôvodu, ktorú však ovplyvňovali etníká prichádzajúce do styku so Slovákm (najmä Maďari, Nemci a Valasi).

Historické podoby jednotlivých hydronym sa zafixovali v období stredoveku. Je celkom prirozené, že názvy podliehali vývinovým zmenám jazyka, vplyvu ďalších etník i úzom jednotlivých pisárov a piarskych škôl. Preto môžeme v súbore historických dokladov príslušných hydronym nájsť rôzne zdeformované názvy – napr.: *Brusnianka* (1876 Brzáčova, 1900 Przácsovy p., 1937 Przáčová, 1968 Brzáčová), *Cierny Hron* (1689 Kanis, 1876 Čierny Hron, 1884 Schwarze Gran, 1884 Černý (!) voda, 1884 Schwarz wasser, 1896 Fekete Garam), *Chotárny potok* (1209 fl. Lodomera, 1381 radmera, 1407 Radmora, 1407 Zadmera, 1407 Sikva Zadmera, 1407 Zadmara), *Rácov* (1868 Racov, 1876 Rakov) ...

Rôznych deformácií sme však svedkami aj v súčasnej (synchrónnej) hydronymii, najmä pri malých vodných tokoch, ktoré nemajú dostatočne ustálený názov. Deformácie vznikli

najmä v období premenúvania terénnych názvov, vrátane hydroným (k tomu Krško, 2003(c)), pretože nové (nevhodné) názvy dávali vodohospodári, lesní inžinieri bez vedomia historickej kontinuity a bez jazykového citu. Niektoré chyby vznikli nesprávnym, či nepozorným prečítaním názvu na mape a podobne. Takto sme zaznamenali napríklad názvy ako: *Sprčná* (pôvodne *Sprcha* – tu bol názov písaný kapitálkami a graféma *ch* bola interpretovaná ako *cn* s predpokladanou chybou, že autor názvu zabudol napísať mäkčeň na *c*), *Daubnerov potok* (nemecké meno majiteľa pozemku, ktoré bolo po II. svetovej vojne neželané) bol premenovaný na *Darebák*, *Črmný potok* (motivácia pre laika pomerne neznáma) je vo vodohospodárskom pláne uvedený ako *Ďrmý*, podobne potok *Putikov* je uvedený ako *Púbikov*, *Lometinský potok* je zapísaný na mape z r. 1975 ako *Umetinský potok*.

Najnovšia metodika spracovania hydronymie vychádza z konfrontácie excerptovaných historických máp s tzv. obrysovou mapou, ktorá predstavuje štandardizovanú hydrologickú siet' a názov v nej uvedený tvorí východisko pre stavbu hesla príslušného hydronyma (k tomu Krško, 2003(b)). Získame tak heslo, ktorého základnú podobu tvorí kodifikovaný spisovný tvar názvu vodného toku, d'alej je tam uvedená lokalizácia prameňa a ústia, dĺžka toku, čísla vodohospodárskych máp, na ktorých sa tok nachádza, číslo registrácie v Šmilauerovom Vodopise starého Slovenska (1932). Nasledujú historické doklady názvov s rokom zápisu, presnou podobou a literatúrou, kde sme názov získali. Na konci hesla sa nachádzajú výklady jednotlivých názvov. Napr.:

Beliansky potok p. Turiec; pramení s pod Borišovom (1509,5 m n. m.), 20,3 km; preteká Belianskou dolinou, ústi s od Košťian nad Turcom.

VMp. 50: 36-11; 36-12; Šmil. Nr. 2411

VN: 1287 *fluvium Chmelnycha* Šik. 148

1287 *fluvium Hemelniche* TR 74

1287 *Swthathmelnycha* Šmil. 61

1390 *riuuli Hmelnicze* CDH X/I, 581

1736 *Bella riuum* Bel II., 301

1947 *Beliansky potok* BojT. 12

1958 *Belanský potok* VFat.

1963 *Belianka* BojS. 75

1965 *Belanský potok* HP

1969 *Beliansky potok* Nov. 57

1971 *Belánsky potok* HČ

1976 *Beliansky potok* Div.

1980 *Beliansky potok* Hoch. 24

1981 *Beliansky potok* VMp. SSR

1981 *Belánsky potok* VMp. SSR

1983 *Beliansky potok* MT 50

1989 *Beliansky potok* ZMp. ČSSR

1990 *Beliansky potok* VMp. ČSFR

1994 *Beliansky potok* GNMt. 15

1997 *Beliansky potok* PCTMp.

- 1997 *Beliansky potok* MF-MH
 1998 *Beliansky potok* MT-okr.
 1988 *Belianský potok* VMp. oz.
 2000 *Beliansky potok* VF
 náreč.: *Beľianski potok* Bel., Necp.
 TN: 2000 *Belianska dolina* VF
 1940 *Chmeľnice* KMpŽ40
 ON: Belá
 1282 *due Villa Bella* VSO I, 153
 1353 *Bela* VSO I, 153
 1535 *Byela* VSO I, 153
 1554 *Bella* VSO I, 153

Etym.: Názov *Beliansky potok* i variant *Belánsky potok* vznikli podľa názvu obce *Belá*, variant *Belianka* vznikol univerbizačiou podoby *Beliansky potok*. Názov *Chmeľnica* vznikol podľa divo rastúceho chmeľu na jeho brehoch (apel. *chmeľ* – psl. *chъмель*, bot. *Humulus*); názov *Suchá Chmeľnica* (d. t., Z od Belej) vyjadruje charakter vody – informátori uviedli, že voda často vysychá, resp. sa stráca.

Lit. Šmil. 61, 476

V rámci takto získanej databázy historických názvov hydronyma vznikajú rôzne mikroštandardy v základnom význame. Najčastejšie sa stretнемe s polyonymiou² v diachrónej rovine (Krško, 2002, s. 144). Tento mikroštruktúrny jav sa do určitej miery prekrýva s variantnosťou názvu. Hranica medzi polyonymickým názvom (t. j. pomenovaním začleneným do polyonymického radu) a variantom („hláskovo a graficky odlišeným názvom“ – Majtán, 1980, s. 45) je veľmi jemná a, podľa nášho názoru, ju možno rozlišovať len v synchrónnej onymii. Napr. tvary *Blatnický potok* – *Blatnica* považujeme za polyonymické názvy, pričom druhý názov vznikol univerbizačiou – deriváciou (Krško, 2001, s. 19), ale názvy *Blatnica* – *Blatničanka* považujeme za varianty. Z diachróneho hľadiska však môžeme tieto tvary považovať za polyonymické, pretože jeden slovotvorný model mohol byť produktívny v minulosti a v súčasnej tvorbe hydroným dominuje iný (odlišný) postup. Zo zozbieraných hydroným potom vieme určiť, ktorý topoformant bol produktívny, ktorý bol v tom čase menej produktívny, ako sa začala ich frekvencia využívania zvyšovať alebo znížovať. po ukončení projektu Hydronymia Slavaciae (k tomu Krško, 2003(b)) by sme mohli využiť historickú a areálovú stratigrafiu pri analýze jednotlivých topoformantov a onymických lexém použitých pri tvorbe slovenských hydroným v synchrónnom i diachrónnom aspekte³.

Z doterajších výskumov vieme, že najfrekventovanejším formantom je *-ic-a* a jeho varianty (*-n-ic-a*, *-ov-ic-a*, *-ov-n-ic-a*, *-an-ic-a* atď. – napr. *Blatnica*, *Bystrica*, *Lukavica*, *Rudnica*, *Teplička*...)(Majtán, 1996, s. 140). V historickej hydronymii bol frekventovaný aj topoformant *-av-a/-v-a* – *Žitava*, *Padva*, *Zdychava*, *Bodva*, *Hučava*... Tieto formanty boli postupne vytlačené novým formantom *-k-a*, ktorý je v súčasnosti veľmi produktívny – *Vlárka*, *Belianka*, *Teplička*, *Varinka*... Hydronymá mužského rodu boli v minulosti najčastejšie tvorené formantami *-ec* (alebo variantami *-iec*, *-ov-ec*, *-av-ec*, *-an-ec*, *-en-ec* – Majtán, 1996, s. 141) – napr. *Hnilec*, *Turiec*, *Krivec*, *Hronec*, *Lipovec*...; neskôr to bol formant *-ik* (s variantami *-n-ik*, *-en-ik*, *-ov-ik*, *-č-ik*...) – *Brusník*, *Črmník*, *Mútňák*...

Príčiny zmien proprií, ktoré vedú ku vzniku polyonymie sú rôzne. Často súvisia so zmenou designátora. Dôležitým faktorom (aj v priebehu historického vývinu) je orientácia pomenúvateľa, teda toho, kto daný tok (objekt) pomenuje, v teréne – na základe čoho a ako sa orientuje. Do popredia vystupuje problematika základného orientačného bodu, ktorý býva v hydronymii základným motivačným faktorom – osada, cez ktorú tok preteká (*Kláštorný potok, Badinský potok*), vrch, pod úpäťim ktorého vodný tok pramení (*Obrubovanský potok, Perina*), názov miesta, cez ktoré potok tečie (*Petrikovo, Repkov potok*) atď. Zmena názvu bola najčastejšie vyvolaná zmenou motivácie – zmenou tzv. relačného objektu. Preto je dôležité konfrontovať vodohospodárske mapy so základnými mapami, v ktorých môžeme nájsť základné motivačné faktory – názov vrchu, pod ktorým vodný tok pramení, názov doliny, lokality alebo obce, cez ktorú tok preteká... Pri nedostatočnej analýze základnej mapy sa niekedy nedá presne analyzovať motivácia niektornej podoby vodného toku:

Bukovec (1) ť. Starohorský potok (→ Bystrica (1) → Hron), 2,2 km; pramení J pod Bukovcom (1061 m n. m.), ústi v osade Motyčky.

VMP. 50: 36-12; 36-14

VN: 1971 *Motyčka* ZMP. 50

1977 *Bukovec* Dot.

1988 *Bukovský* VMP. oz.

1988 *Motyčka Nemč.*, 106

ON: Motyčky

1743 *Motischa* VSO II, 274

1755 *Motitzka* VSO II, 274

1762 *Moticska* VSO II, 274

1920 *Motyčky* VSO II, 274

Etym.: Názov *Motyčka* bol motivovaný osadným názvom Motyčky; pomenovanie *Bukovec* bolo motivované vrchom Bukovec, pod ktorým potok pramení.

Ak by sme si pri lokalizácii prameňa toku Bukovec na príslušnej mape nenašli dominantný objekt (vrch Bukovec), mohli by sme „sklžnut“ k nesprávnej interpretácii motivácie, že potok bol motivovaný tým, že preteká bukovým lesom. Pri takýchto motiváciách je preto potrebné konfrontovať miesto prameňa s viacerými (a podrobnejšími) mapami.

Ďalšími faktormi zmien proprií sú prehodnocovanie lexikálneho významu vlastného mena pri jeho identifikácii, vplyv mimojazykových faktorov – kontakty s inými etnikami, ideologická a politická situácia atď. V. Blanár chápe zmeny vlastných mien ako „výraz systémových preskupení a premien, ako realizáciu vývinových zákonitostí onymického systému.“ (Blanár, 1996, s. 88).

V súbore hydronym určitého povodia alebo územia sa môžu vyskytnúť hydronymá, ktoré majú rovnakú formu názvu⁴. Zmena orientácie hydronyma vytvára ďalšie mikroštruktúrne vzťahy. V rámci výskumu väčšieho povodia a po zostavení abecednej kartotéky hydronym zistíme, že rovnako pomenovaných tokov je niekoľko. Napr. v povodi Turca sme zistili niekoľkonásobný výskyt niektorých hydronym: *Biely potok (1)* – ľavý prítok Turca ústiaci v časti Požehy, *Biely potok (2)* – pravý prítok Turca ústiaci severne od Blažovic, *Biely potok*

(3) – pravý prítok Briešťanky, *Biely potok* (4) – pravý prítok Belianskeho potoka, *Biely potok* (5) – pravý prítok Vôdok; *Blatná* (1) – pravý prítok Znievskeho potoka, *Blatná* (2) – ľavý prítok Hájskeho potoka, *Blatná* (3) – pravý prítok Sklabinského potoka. M. Majtán (1996, s. 20) píše, že: „pri posudzovaní názvov zo širšieho rámca a pri areálovom výskume názvov výskyt rovnakých názvov pokladáme za homonymný jav, za homonymiu..., v rámci mikrorajónu homonymných javov nie, boli by na prekážku jednoznačnej identifikácie objektov.“ Pri rovnakej forme hydronyma (alebo propria vo všeobecnosti) musíme však rozlišovať motiváciu názvu. Pokiaľ ide o niekoľko objektov rovnako pomenovaných názvami, ktoré majú rovnakú motiváciu – napr. *Biela voda* (motiváciou bolo biele (vápencové) podložie), *Cierna voda* (naopak – podložie bolo žulové), *Krivá* (podľa meandrovitého koryta), hovoríme o onymickej polysémii (Krško, 2002, 148-149).

Ak však ide o objekty sice pomenované rovnakou formou propria, ale s odlišnou motiváciou, hovoríme o onymickej homonymii – napr. *Bukovina* (1) pravý prítok Hronu, prameni a ústi východne od obce Bukovina (názov bol motivovaný ojckonymom Bukovina), ale *Bukovina* (2) ľavý prítok Hutnej ústiacej do Hrona, pramení severovýchodne pod Ľubietovskou bukovinou (1194 m n. m.), ústi južne od Čieľovho vrchu (874 m n. m.). V tomto prípade bola motivačným faktorom apelatívna zložka názvu Ľubietovská bukovina, teda miesta prameňa. Podobne *Haliar* (1) ľavý prítok Starohorského potoka, ktorý pramení juhozápadne pod Starou horou (964 m n. m.) a ústi v Starých Horách západne od vrchu Haliar, ale *Haliar* (2), ktorý je ľavým prítokom Jasenianskeho potoka pramení a ústi v časti Haliar. V prvom prípade motívatorom bolo oronymum a v druhom terénny názov.

Výskum historickej hydronymie (prípadne onymie vo všeobecnosti) by mal byť vecou národnej cti a hrdosti. Onomastické výskumy a analýzy vlastných mien dopĺňajú národný jazyk o množstvo lexikálnych jednotiek, ktoré už mohli zaniknúť alebo sa ocitli na periférii slovnej zásoby. Jednotlivé apelatíva využité v tvorbe propriei, používanie viacerých druhov rôznych topoformantov poukazujú na bohatosť slovnej zásoby našich predkov, na ich spôsob myslenia, orientáciu v teréne, na historickú slovotvorbu. V niektorých názvoch môžeme zistiť citovú zainteresovanosť, hrdosť na príslušnosť k obci, kolektívu najbližších ľudí, regiónu, etniku. Historické doklady sú často dôkazom historických zmien v jazyku, dochovanie niektorých foném, ktoré v jazyku zanikli zase dokazuje prevzatie týchto propriei iným etnikom, u ktorého tieto zmeny v jazyku neboli (dochovanie nazál vďaka maďarskému etniku). Vďaka týmto časovým „stopám“ vieme určiť relatívnu i absolútну chronológiu národného jazyka.

Výskum historickej hydronymie má význam aj pre budúce generácie. Odovzdávame im štafetu, ktorú by mali niest a odovzdávať ďalej.

Tento príspevok predstavuje časť grantového projektu Grantovej vedeckej agentúry MŠ SR a SAV č. 1/0189/03 *Sociálny kontext onymie*.

Literatúra:

- Blanár, V. *Teória vlastného mena*. Bratislava: Veda 1996.
- Hladký, J. *Hydronymia povodia Nitry*. Rukopis dizertačnej práce. Slavistický kabinet JÚĽŠ SAV: Bratislava 2003.
- Krško, J. *Terénnne názvy z Muránskej doliny*. Banská Bystrica: Fakulta humanitných vied UMB Banská Bystrica 2001.
- Krško, J. *Mikroštruktúrne vzťahy v onymii*. In: Slovenská reč, 67, 2002, č. 3, 142-152.
- Krško, J. 2003(a) *Hydronymia povodia Turca*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2003.
- Krško, J. 2003(b) *Problematika prípravy Hydronymie Slovenska*. Referát prednesený na XIII. ročníku kolokvia mladých jazykovedcov 3.-5. 12. 2003, Modra – Piesok. V tlači.
- Krško, J. 2003(c) Etnické vplyvy na hydronymiu Turca (z hľadiska diachronie). In: *Vlastné meno v komunikácii. 15. slovenská onomastická konferencia: Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie konanej v Bratislave, 6.-7. septembra 2002*. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV; Bratislava: Filozofická fakulta UK v Bratislave 2003, 211-220.
- Krško, J. *Hydronymia povodia Hrona*. Rukopis, 2004.
- Majtán, M. Spoločenské fungovanie toponyma. In: *Zborník materiálov zo VII. slovenskej onomastickej konferencie* (Zemplínska Šírava 20.–24. septembra 1976). Red. M. Majtán. Bratislava: Veda 1980, 43–49.
- Majtán, M. *Z lexiky slovenskej toponymie*. Bratislava: Veda 1996.
- Majtán, M. – Žigo, P. *Hydronymia povodia Ipľa*. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV; Bratislava: Filozofická fakulta UK 1999.
- Sičáková, Ľ. *Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej*. Prešov: Pedagogická fakulta UPJŠ 1996.
- Šmilauer, V. *Vodopis starého Slovenska*. Bratislava: Učená spoločnosť Šafaříkova 1932.
- Šrámek, R. *Úvod do obecnej onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita 1999.
- Varsik, B. *Slovenské (slovenské) názvy riek na Slovensku a ich prevzatie Maďarmi v 10.-12. storočí*. Bratislava: Veda 1989.
- Žigo, P. Kategória času a vlastné meno. In: *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných miest*. XI. Slovenská onomastická konferencia, Nitra 19.- 20. 5. 1994. Zborník referátov. Bratislava; Nitra: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV. Vysoká škola pedagogická v Nitre. 1994, 33–37.

Poznámky:

- ¹ Išlo o zápis pravého prítoku Váhu – Kysuce, ktorú však Rimania pokladali za prameň Váhu a jeho pramennú časť v oblasti Liptova za jeho ľavý prítok.
- ² Ide o jav, pri ktorom jeden objekt (denotát) má niekol'ko rôznych názvov (designátorov).
- ³ V rámci celoeurópskeho projektu Hydronymia Europaea by sa mohli tieto otázky sledovať v rámci celého slovanského regiónu.
- ⁴ Keďže hydronomastikon nevytvára slovník hydronymie (ten by bol viazaný na formu proprii), ale skúma jednotlivé onymické body, musíme analyzovať všetky onymické body (v našom prípade hydronymá) a názvy s rovnakou formou odlišiť indexom – *Čierna voda* (1), *Čierna voda* (2) atď. (o tom bližšie pri výskute onymickej polyreferenčnosti – onymickej polysémie a onymickej homonymie).